

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2023; 1(50): 217-220

© 2023 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Sushant Pradhan

Guest faculty,

Department of Sanskrit

Utakl University, Vani Vihar

BBSR-751004

बाणभट्टस्य कादम्बर्या वर्णव्यवस्थायाः स्वरूपम्

Dr. Sushant Pradhan

सारांशः

संस्कृतगद्यकाव्यपरम्परायां बाणभट्टस्य कादम्बरी अत्यन्तं विशिष्टं स्थानम् अधितिष्ठति। अयं ग्रन्थः केवलं प्रेमकथात्मकः, अलङ्कारप्रधानः, रससमृद्धः वा नास्ति, अपि तु तत्कालीनभारतीयसमाजस्य सांस्कृतिक-सामाजिकजीवनस्य सूक्ष्मदर्पणरूपेणापि द्रष्टव्यः। कादम्बर्याम् वर्णव्यवस्था धर्मशास्त्रीयसूत्रवत् प्रत्यक्षं न निरूपिता, तथापि राजसभा, आश्रमजीवनम्, ब्राह्मणविद्या, क्षत्रियतेजः, नगरसमृद्धिः, सेवकवर्गः, चाण्डालकन्याप्रसङ्गः इत्यादिषु वर्णव्यवस्थायाः व्यावहारिकं स्वरूपं प्रकाशते। अस्मिन् शोधपत्रे वैदिक-गीता-स्मृति-परम्परायाः आलोकात् बाणभट्टस्य कादम्बर्या वर्णव्यवस्थायाः सामाजिकं, धार्मिकं, राजकीयम्, आर्थिकं च स्वरूपं विविच्यते। निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् कादम्बरी वर्णव्यवस्थां न केवलं परम्परागतजातिविन्यासरूपेण, अपि तु समाजस्य कार्यविभाग, मर्यादा, धर्म, सत्ता, अर्थव्यवस्था तथा संस्कृतिसमन्वितव्यवहाररूपेण प्रस्तुतयति।

बीजशब्दाः— बाणभट्टः, कादम्बरी, वर्णव्यवस्था, ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रः, गुणकर्मविभागः, समाजदृष्टिः।

प्रस्तावना

भारतीयसामाजिकचिन्तनस्य इतिहासे वर्णव्यवस्था प्रमुखं स्थानं धारयति। वैदिकसाहित्ये, धर्मशास्त्रेषु, महाकाव्येषु, पुराणेषु तथा लौकिकसाहित्ये च वर्णव्यवस्थायाः अनेकविधा चर्चा दृश्यते। पारम्परिकदृष्ट्या समाजस्य सुव्यवस्थापनाय, कार्यविभागाय, धर्मरक्षणाय च चतुर्वर्णव्यवस्था कल्पिता। ब्राह्मणः ज्ञानस्य, क्षत्रियः शासनरक्षणस्य, वैश्यः अर्थव्यवस्थायाः, शूद्रः सेवाकार्यस्य च प्रतिनिधित्वं करोति। किन्तु साहित्ये एषा व्यवस्था केवलं नियमरूपेण न दृश्यते; तत्र सा पात्रविन्यासे, संस्कारे, व्यवहाररूपे, सामाजिकमर्यादायां च अभिव्यज्यते।

बाणभट्टस्य कादम्बरी अस्य दृष्ट्या विशेषतया महत्त्वपूर्णा अस्ति। अयं ग्रन्थः प्रेम, पुनर्जन्म, राजवैभव, तपोवनसंस्कृति, विरह, करुणा तथा अद्भुतभाव इत्यादिभिः समृद्धः सन् अपि तत्कालीनसमाजस्य अन्तःसंरचनां प्रकाशयति। राजसभायाः व्यवस्था, ब्राह्मणोपदेशः, राजकुमारस्य शिक्षणम्, नगरस्य वैभवम्, सेवक-परिचारकवर्गः, आश्रमजीवनम्, चाण्डालकन्याया आगमनम्—एते सर्वे प्रसङ्गाः वर्णव्यवस्थायाः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षं रूपं सूचयन्ति। अतः कादम्बरीगतवर्णव्यवस्थायाः अध्ययनं केवलं साहित्यिकं न, सामाजिक-ऐतिहासिकमपि भवति।

१. वर्णव्यवस्थायाः शास्त्रीयाधारः

भारतीयपरम्परायां वर्णव्यवस्थायाः प्राचीनतमं रूपं ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्ते दृश्यते। तत्र समाजः विराट्पुरुषस्य अङ्गरूपेण कल्पितः—

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥¹

Correspondence:

Dr. Sushant Pradhan

Guest faculty,

Department of Sanskrit

Utakl University, Vani Vihar

BBSR-751004

अस्मिन् मन्त्रे ब्राह्मणः मुखरूपेण, राजन्यः बाहुरूपेण, वैश्यः ऊरुरूपेण, शूद्रः पादरूपेण च निरूपितः। अत्र समाजस्य उच्चनीचभेदः एव मुख्यः न, अपि तु पारस्परिकावलम्बनं मुख्यतया सूचितम्। यथा शरीरं मुख-बाहु-ऊरु-पादैः पूर्णं भवति, तथैव समाजोऽपि ज्ञान, शक्ति, अर्थ तथा श्रम इत्येतेषां समन्वयेन स्थिरः भवति।

भगवद्गीतायाम् एषः विचारः गुणकर्मविभागेन सम्बद्धः—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्॥²

अत्र “गुणकर्मविभागशः” इति पदं अत्यन्तं विचारणीयम्। वर्णस्य आधारः केवलं जन्म न, अपि तु व्यक्तेः गुणः, स्वभावः, कर्म, कर्तव्यबोधः च अस्ति। मनुस्मृतौ अपि समाजवृद्ध्यर्थं चतुर्वर्णव्यवस्था प्रतिपादिता—

लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत्॥³

अतः शास्त्रीयदृष्ट्या वर्णव्यवस्था समाजस्य कार्यविभागात्मक-व्यवस्था आसीत्। कालान्तरे सा जन्माधारितरूपेण अधिकं स्थिरा अभवत्, तथापि आदर्शतः तस्याः सम्बन्धः गुण, कर्म, धर्म तथा सामाजिककर्तव्येन सह दृश्यते।

२. कादम्बरी सामाजिकदर्पणरूपेण

कादम्बरी प्रथमदृष्ट्या प्रेमकथा इति प्रतीयते, किन्तु सूक्ष्मनिरीक्षणे सा तत्कालीनसमाजस्य दर्पणरूपेण अवगम्यते। शूद्रकस्य राजसभा, तारापीडस्य राज्यवर्णनम्, चन्द्रापीडस्य कुमारजीवनम्, शुकनासोपदेशः, जाबाल्याश्रमः, चाण्डालकन्याया प्रवेशः, सेवक-परिचारकवर्गः—एते सर्वे प्रसङ्गाः समाजस्य विविधस्तरीयतां उद्घाटयन्ति।⁴

कादम्बर्यां वर्णव्यवस्था शास्त्रीयव्याख्यारूपेण न प्रतिपादिता, किन्तु पात्राणां भूमिकाभिः सा स्वाभाविकतया व्यक्ता भवति। शुकनास-जाबालि-वैशम्पायनादिषु ब्राह्मणविद्या, शूद्रक-तारापीड-चन्द्रापीडा-दिषु क्षत्रियशासनम्, नगरसमृद्धौ वैश्यवर्गस्य आर्थिकपृष्ठभूमिः, सेवक-परिचारक-दूतादिषु शूद्रवर्गीयसेवाकार्यं च परोक्षतया दृश्यते। विशेषतः चाण्डालकन्या-शुकप्रस्तुतीकरणप्रसङ्गः समाजस्य सीमावर्तीवर्गस्य उपस्थितिं सूचयति।⁵ अतः कादम्बरी केवलं अलङ्कारिकगद्यकाव्यं न, अपि तु समाजव्यवस्थायाः काव्यात्मकं साक्ष्यम् अस्ति।

३. कादम्बर्यां ब्राह्मणवर्णस्य स्वरूपम्

भारतीयपरम्परायां ब्राह्मणवर्णः ज्ञान, वेदाध्ययन, तप, यज्ञ, अध्यापन, धर्मोपदेश तथा संस्काररक्षणेन सम्बद्धः। मनुस्मृतौ ब्राह्मणस्य कर्म एवं निर्दिष्टम्—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।

दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्॥⁶

कादम्बर्यां शुकनासः ब्राह्मणवर्णस्य बौद्धिक-नैतिकशक्तेः प्रतिनिधिः अस्ति। सः केवलं मन्त्री न, अपि तु चन्द्रापीडस्य नीतिशिक्षकः, धर्मोपदेश, विवेकमार्गदर्शकः च अस्ति। शुकनासोपदेशे राजकुमारस्य जीवनं केवलं ऐश्वर्योपभोगाय न, अपि तु विनय, संयम, धर्मबुद्धि, प्रजाहित तथा राजमर्यादायै नियोज्यते।⁷

भगवद्गीतायां ब्राह्मणस्य स्वभावजं कर्म एवं निरूपितम्—

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्॥⁸

एते गुणाः कादम्बर्यां ब्राह्मणपात्रेषु प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण दृश्यन्ते। जाबालिमुनेः आश्रमप्रसङ्गः तपोवनसंस्कृतेः प्रतीकः अस्ति। वैशम्पा-यनस्य चरित्रे विद्या, संस्कार, मित्रधर्म, भावसंवेदनशीलता, कर्मफलचिन्ता च प्रतीयन्ते। अतः बाणभट्टस्य दृष्टौ ब्राह्मणत्वं केवलं जातिनामधेयेन न, अपि तु ज्ञान, तप, आचार, नीतिपरामर्श तथा धर्मसंस्कारैः प्रतिष्ठितम्।

४. कादम्बर्यां क्षत्रियवर्णस्य स्वरूपम्

क्षत्रियवर्णः शासन, संरक्षण, युद्धकौशल, दानशीलता, दण्डव्यवस्था, प्रजापालन तथा राजधर्मस्य प्रतीकः। मनुस्मृतौ क्षत्रियस्य धर्मः एवं प्रतिपादितः—

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।

विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः॥⁹

कादम्बर्यां शूद्रकस्य राजसभा राजकीयमर्यादायाः प्रतीकः अस्ति। तारापीडस्य राज्यवर्णनं क्षत्रियशासनस्य वैभवं दर्शयति, चन्द्रापीडस्य कुमारचरित्रं क्षत्रियसंस्कारस्य आदर्शं प्रकाशयति। भगवद्गीतायां क्षत्रियस्य गुणाः निर्दिष्टाः—

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्॥¹⁰

चन्द्रापीडः एतेषां गुणानां प्रतिनिधिः इव दृश्यते। सः वीरः, विनीतः, गुरुवचनपालकः, मित्रनिष्ठः, दायित्वसम्पन्नः च अस्ति। शुक-नासोपदेशः क्षत्रियशक्तेः नैतिकनियमनं करोति। अत्र ब्राह्मणबुद्धिः क्षत्रियसत्तायाः मार्गदर्शिका भवति। मनुस्मृतौ दण्डस्य महत्त्वमपि प्रतिपादितम्—

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः॥¹¹

अतः कादम्बर्यां क्षत्रियवर्णः केवलं युद्धप्रधानः न, अपि तु धर्मनियन्त्रितराजशक्तेः, प्रजाहितस्य, कुलमर्यादायाः, दायित्वबोधस्य च प्रतीकः अस्ति।

५. कादम्बर्यां वैश्यवर्णस्य स्वरूपम्

कादम्बर्यां वैश्यवर्णस्य प्रत्यक्षविस्तृतवर्णनं न्यूनं दृश्यते, तथापि नगरसमृद्धिः, राजवैभवम्, रत्न-वस्त्राभरणसम्पत्तिः, गजाश्रादिसम्पद्, उत्सवव्यवस्था, दानयोग्यता, अतिथिसत्कारः इत्यादिषु वैश्यवर्णस्य

आर्थिकयोगदानं परोक्षतया बोध्यते। मनुस्मृतौ वैश्यस्य कर्म एवं निर्दिष्टम्—

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।

वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च॥¹²

गौतमधर्मसूत्रेऽपि वैश्यस्य कर्म कृषि, वाणिज्य, पशुपालन, कुसीद इत्यादिरूपेण निर्दिष्टम्।¹³ कादम्बरीमध्ये राजप्रासादस्य वैभवम्, नगरजीवनस्य सम्पन्नता, यात्रोपकरणानि, वस्त्राभरणसमृद्धिः, उत्सवोपकरणानि च आर्थिकसंरचनायाः दृढतां सूचयन्ति। अत्र वैश्यः प्रत्यक्षपात्ररूपेण अल्पः सन्नपि समाजस्य अर्थव्यवस्थायाः पृष्ठभूमिरूपेण अनिवार्यः भवति।

भारतीयचिन्तने अर्थः धर्मेण नियन्त्रितः इति तत्त्वं प्रसिद्धम्। अतः वैश्यवर्णस्य धनार्जनं केवलं स्वार्थोपभोगाय न, अपि तु दान, यज्ञ, अतिथिसत्कार, लोकव्यवहार तथा समाजपोषणाय कल्पितम्। कादम्बरी अस्य आर्थिकसंरचनात्मकपक्षं परोक्षतया प्रकाशयति।

६. कादम्बर्यां शूद्रवर्णस्य स्वरूपम्

शूद्रवर्णः सेवाधर्म, श्रम, परिचर्या, व्यवहारिककार्यसञ्चालन तथा लोकजीवनस्य व्यावहारिकाधारत्वेन सम्बद्धः। गीता शूद्रस्य कर्म परिचर्यात्मकं निर्दिशति—

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्॥¹⁴

मनुस्मृतौ शूद्रस्य शुश्रूषाधर्मः प्रतिपादितः—

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया॥¹⁵

कादम्बर्यां सेवाकाः, परिचारकाः, दासाः, दास्यः, दूताः, राजप्रासादवर्तिनः जनाः च कथानकस्य आवश्यकभागाः भवन्ति। एते उच्चवर्णीयपात्राणां तुलनया अल्पं स्थानं प्राप्नुवन्ति, तथापि राजप्रासादस्य व्यवस्था, यात्रायाः आयोजनम्, सन्देशप्रेषणम्, अतिथिसत्कारः, दैनिकसेवा च तेषां साहाय्येनैव सम्भवति।

पुरुषसूक्ते शूद्रस्य पादसम्बन्धः केवलं हीनतासूचकः न मन्तव्यः। यथा पादौ शरीरस्य गतिशीलतायाः आधारः, तथा सेवावर्गः समाजव्यवहारस्य आधारभूतशक्तिरेव। चाण्डालकन्या-शुकप्रस्तुतीकरणप्रसङ्गः अस्य विमर्शस्य विशेषं रूपम्। सा सामाजिक-सीमारेखायाः प्रतिनिधिः सती अपि कथानकस्य आरम्भे महत्त्वपूर्णं कार्यं करोति। अनेन बाणभट्टः दर्शयति यत् समाजस्य सीमावर्तीपात्राण्यपि सांस्कृतिककथाप्रवाहे अनिवार्याणि भवन्ति।

७. जन्माधारितता गुणकर्माधारितता च

वर्णव्यवस्थायाः विवेचने जन्माधारितता तथा गुणकर्माधारितता इति द्वौ पक्षौ विचारणीयौ। गीता वर्णं गुणकर्मविभागेन सम्बध्नाति, किन्तु सामाजिकव्यवहारे कालक्रमेण वर्णः जन्मपरम्परया सह अधिकं बद्धः अभवत्। महाभारते आचारस्य श्रेष्ठता प्रतिपादिता—

न जात्या ब्राह्मणो ज्ञेयः कर्मणा ब्राह्मणः स्मृतः।

शीलं च ब्राह्मणस्याहुः शर्मं दममथार्जवम्॥¹⁶

एषः भावः दर्शयति यत् वास्तविकं सामाजिकगौरवं केवलं जन्मना न, अपि तु कर्मणा, शीलगुणेन, सदाचारैः च सिध्यति। कादम्बर्यां बाणभट्टः अस्य विषयस्य प्रत्यक्षदार्शनिकचर्चां न करोति, तथापि पात्रविन्यासेन एतत् सूचयति। शुकनासस्य महत्त्वं तस्य ब्राह्मणजन्मात् अधिकं तस्य नीतिज्ञान, विद्या, धर्मबुद्धि च कारणेन अस्ति। चन्द्रापीडस्य क्षत्रियत्वं केवलं राजवंशजन्मना न, अपि तु शौर्यं, विनय, दायित्व, राजधर्मपालन इत्यादिभिः समर्थितम्।

अतः कादम्बर्यां वर्णव्यवस्था द्विविधरूपेण दृश्यते—एकतः सामाजिकपृष्ठभूमौ जन्माधारितमर्यादा अस्ति, अपरतः पात्राणां वास्तविकमहत्त्वं तेषां गुण, कर्म, संस्कार, आचार तथा सामाजिकभूमिकया व्यक्तं भवति।

८. बाणभट्टस्य समाजदृष्टिः

बाणभट्टः धर्मशास्त्रकारः न, अपि तु सूक्ष्मदर्शी काव्यकारः। तथापि काव्यकारस्य दृष्टिः स्वकालीनसमाजस्य अन्तःसंरचनाम् अवश्यं प्रकाशयति। कादम्बर्यां ब्राह्मणः ज्ञानसंस्कृतेः, क्षत्रियः राजसत्तायाः, वैश्यः आर्थिकसमृद्धेः, शूद्रः व्यवहारिकसेवायाः प्रतीकः अस्ति। चाण्डालकन्या समाजस्य सीमावर्तीवर्गस्य प्रतिनिधित्वं करोति।

बाणभट्टस्य समाजदृष्टिः न आधुनिकसुधारवादीभाषया प्रत्यक्षालोचनात्मकाऽस्ति, न च धर्मशास्त्रीयसमर्थनरूपेण कठोराऽस्ति। सा काव्यात्मकनिरीक्षणरूपा अस्ति। सः समाजं यथास्थितं चित्रयति, किन्तु तस्य विविधस्तरान् अपि दृश्यतां नयति। राजसभा सत्ता-केंद्रं, आश्रमः आध्यात्मिकसंस्कारकेंद्रं, नगरं भौतिकसमृद्धेः प्रतीकं, सेवावर्गः व्यवहारिकजीवनस्य आधारः, चाण्डालकन्या सामाजिक-सीमायाः स्मारिका च भवति।

उपसंहारः

अतः निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् बाणभट्टस्य कादम्बरी वर्णव्यवस्थायाः काव्यात्मकसामाजिकदर्पणम् अस्ति। अत्र वर्णव्यवस्था प्रत्यक्षधर्मशास्त्रीयसूत्ररूपेण न, अपि तु कथाविन्यास, पात्रसंरचना, राजसभा, आश्रम, नगरसमृद्धि, सेवावर्ग, चाण्डाल-प्रसङ्ग इत्यादिभिः स्वाभाविकतया व्यक्ता भवति। ब्राह्मणः ज्ञानधर्मस्य, क्षत्रियः शासनरक्षणस्य, वैश्यः अर्थव्यवस्थायाः, शूद्रः सेवाधर्मस्य च प्रतिनिधिः इति बाणभट्टस्य काव्यदृष्टौ प्रतिफलति। तथापि एषा व्यवस्था केवलं जातिनामनिर्देशरूपेण न, अपि तु गुण, कर्म, संस्कार, आचार, दायित्व, मर्यादा तथा सामाजिककार्यविभागेन सह सम्बद्धा दृश्यते। अतः कादम्बरी तत्कालीनभारतीयसमाजस्य वर्णाधारितसंरचनां, तस्य कार्यविभागं, सांस्कृतिकमर्यादां, धर्माधारितजीवनदृष्टिं च कलात्मकतया प्रकाशयति।

पादटिप्पण्यः

1. ऋग्वेदः १०।१०।१२।
2. भगवद्गीता ४।१३।
3. मनुस्मृतिः १।३१।
4. कादम्बरी, पूर्वभागः—शूद्रक-राजसभावर्णनम्; तारापीड-राज्य-वर्णनम्; जाबाल्याश्रमवर्णनम्।
5. कादम्बरी, पूर्वभागः—चाण्डालकन्या-शुकप्रस्तुतीकरणप्रसङ्गः।
6. मनुस्मृतिः १।८८।
7. कादम्बरी, पूर्वभागः—शुकनासोपदेशः।
8. भगवद्गीता १।८।४२।
9. मनुस्मृतिः १।८९।
10. भगवद्गीता १।८।४३।
11. मनुस्मृतिः ७।१८।
12. मनुस्मृतिः १।९०।
13. गौतमधर्मसूत्रम् १०।४९।
14. भगवद्गीता १।८।४४।
15. मनुस्मृतिः १।९१।
16. महाभारतम्, शान्तिपर्व—आचार- लप्रधानब्राह्मणत्वविचारः।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. बाणभट्टः, कादम्बरी, व्याख्याकारः जयशंकरलाल त्रिपाठी, वाराणसी: चौखम्भा अमरभारती प्रकाशन।
2. व्यासः, श्रीमद्भगवद्गीता, व्याख्याकारः हरिकृष्णदास गोयन्दका, गोरखपुरः गीताप्रेस, 1996।
3. मनुः, मनुस्मृतिः, सम्पा. गङ्गानाथ झा, कलकत्ता: University of Calcutta, 1932-1939।
4. ऋग्वेदसंहिता, सायणभाष्यसंहिता, पुणे: वैदिक संशोधन मण्डल, 1890-1892।
5. व्यासः, महाभारतम्, गोरखपुरः गीताप्रेस।
6. शर्मा, रामशरण, प्राचीन भारत में सामाजिक परिवर्तन, दिल्ली: राजकमल प्रकाशन, 2004।
7. मिश्र, जयशंकर, प्राचीन भारत का सामाजिक इतिहास, पटना: बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, 2004।
8. पाण्डेय, राजबली, हिन्दू संस्कार, वाराणसी: चौखम्भा विद्या-भवन, 2006।
9. उपाध्याय, बलदेव, संस्कृत साहित्य का इतिहास, वाराणसी: शारदा निकेतन, 1967।
10. वर्मा, सत्यदेव, संस्कृत साहित्य विमर्श, दिल्ली: साहित्य निकेतन, 1969।